

УДК 316.344.2

Козловець М. А., доктор філософських наук, професор

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті досліджено контури нової соціальної структури сучасного українського суспільства, охарактеризовано специфіку соціально-стратифікаційних процесів у західних розвинених країнах і в нинішній Україні. Вказуючи на залежність становлення й розвитку соціальної структури суспільства від радикальних суспільних перетворень в усіх сферах суспільного життя, насамперед в економічній, автор стверджує, що соціальне розмежування українського суспільства набуває критичної межі. Розглянуто поняття середнього класу, його основні характеристики та чинники, що впливають на його становлення. Обґрунтовано необхідність формування в українському суспільстві чисельного та впливового середнього класу як соціальної бази демократії і запоруки його стабільності.

Ключові слова: соціальна структура суспільства, соціальна стратифікація, середній клас, креативний клас, прекаріат, базова верства, олігархи, трансформація.

Актуальність теми дослідження. Упродовж останніх десятиліть відбуваються глибокі трансформації українського суспільства, котрі не могли не позначитися на його соціальній структурі. Зміни відносин власності та влади, впровадження ринкових механізмів зумовили зникнення старих і появу нових верств населення, збільшення вагомості нових соціальних груп, маргіналізацію низки соціальних прошарків (порівняно з радянським періодом), зміну способів поведінки і соціальних взаємодій. Відтак формуються контури нової соціальної структури. Зазначене об'єктивно актуалізує необхідність теоретичного аналізу сучасного стану соціальної структури українського суспільства та динаміки її змін, соціокультурних вимірів соціальної стратифікації.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У вітчизняній соціології маємо певні теоретико-методологічні напрацювання щодо характеристики успадкованої соціальної структури українського суспільства, осмислення соціально-стратифікаційних процесів, що відбулися в Україні під час запланованих та стихійних трансформацій і деформацій попереднього суспільного порядку. Різноманітні концептуальні інтерпретації зазначеної проблематики зустрічаємо у працях відомих соціологів С. Макеєва [1], Є. Головахи [2], О. Куценко

[3], А. Домаранської [4], О. Симончук [5], О. Рахманова [6], О. Шульги [7], в матеріалах Всеукраїнської наукової конференції «Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних та емпіричних досліджень» (19 квітня 2016 р., м. Київ) [8]. Низка праць присвячена осмисленню природи і тенденцій розвитку середнього класу в Україні [9; 10]. На часі започаткування нового етапу дослідження соціальної структури українського суспільства, соціальної нерівності та мобільності з урахуванням соціально-економічних змін останніх десятиліть.

Метою статті є дослідження соціальної структури сучасного українського суспільства, соціокультурних вимірів соціальної стратифікації, соціальних станів нестабільних і пограничних (межових) суспільних груп.

Вклад основного матеріалу. Низка стійких тенденцій щодо змін соціальної структури розвинених суспільств та їх наслідків дають підстави характеризувати останні як посткапіталістичні. Тепер усе чіткіше виявляється роль постіндустріальних умов формування соціальних структур. В основі цих змін лежать соціально-економічні процеси, зумовлені прискоренням науково-технологічної, інформаційної революції [11, с. 48–50]. В цілому, як свідчить практика, зміни в соціальній структурі розвинених країн відбуваються під впливом нових виробничих та інформаційних технологій, зростання матеріального добробуту людей, зміщення їх ціннісних орієнтацій на користь вільного часу і культури, розширення міжособистісних зв'язків і відносин.

Помітно зростає частка населення, зайнятого у невиробничій сфері (послуги, обслуговування комунікацій, банківська справа, освіта, наука тощо), зростає чисельність недієздатного населення, яке існує завдяки забезпеченню з боку держави (учні, пенсіонери, інваліди, безробітні та ін.). Відбуваються значні зміни всередині робітничого класу, у найманій робочій силі загалом. Робітничий клас в умовах постіндустріальної економіки втрачає свою однорідність і є такою ж розмитою соціальною спільнотою, як й інші класи: вони стратифіковані, мають безліч перехідних рівнів і дуже рідко політично та економічно виявляють себе як єдина сила. У низці країн утворилася досить чисельна група іноземних робітників, мігрантів. Іншою зміною в структурі населення розвинених країн Заходу є розширення різних категорій маргінальних соціальних верств.

Слід відмітити насамперед зростання чисельності середнього класу в соціальній структурі розвинених суспільств: 60–80% всього населення, тоді як вищий клас становить приблизно 10–15%, а нижчий – 15–20%. Інтереси саме середнього класу домінують у суспільному житті західних країн. Менталітет і поведінка людей, що належать до цієї верстви, врівноважують крайнощі соціально-політичних суперечностей між бідними і багатими прошарками суспільства. Соціально лідируюча роль середнього класу демонструє й те, що

відмінності у власності сприймаються людьми в основному як тимчасові статусні відмінності і все менше виступають як фактор, спроможний ініціювати соціальні потрясіння. Завдяки своєму становищу середній клас зацікавлений у соціальній стабільності, захисті ідеалів свободи і прав людини. Враховуючи значну чисельність середніх верств та їх стабілізуючий вплив на суспільство, західну цивілізацію ще називають «цивілізацією середнього класу» [12, с. 373–378].

Стан і динаміка соціальної структури сучасного українського суспільства значною мірою зумовлюється попереднім характером суспільних відносин. Специфіка перехідного періоду не дає змоги зробити однозначний розклад соціально-класової структури, оскільки вона дуже динамічна, перебуває у стані становлення. Можна говорити про найбільш загальні тенденції, основні її елементи, пам'ятаючи, що їх контури об'єктивно перебувають ще в досить розмитому стані, позбавлені чітких меж. Але вже сьогодні відбуваються суттєві зміни, складний і суперечливий процес модернізації соціальної основи суспільного буття. Ринкові перетворення, зміна соціальних пріоритетів, відмова від повної зайнятості та зрівнялівки в розподілі внесли (і вносять) істотні зміни у соціальну структуру суспільства, у склад та характер відносин між її основними верствами. Українське суспільство прийшло в рух, у стан структурної динаміки й почало усвідомлювати себе вже не як примітивну тричленку (два класи і прошарок), а як нехай ще не органічно цілісну, але усе ж розмаїтість. Не випадково теперішній стан країни соціологи характеризують як «слабке суспільство» [1–3; 5; 6].

Сьогодні водночас із попередніми джерелами структурування формуються й нові механізми, зумовлені введенням приватної власності, капіталізацією господарських відносин, урбанізацією, перебудовою комунікацій, зростанням національної свідомості тощо. Вони призвели до виникнення груп підприємців, фермерів, великих, середніх і дрібних власників, висококваліфікованих менеджерів, урізноманітнення етнокультурних груп і стилей життя, які не зводяться до традиційних класових характеристик. Разом із тим основний масив зайнятого населення становлять представники масових професій, які пов'язані із традиційними галузями економіки й утворюють ієрархію соціально-професійних груп, які подібні за родом занять, майновим становищем, обсягом прав, обмеженим рамками трудових контрактів, і поділяють неринкові цінності в економіці та соціальній сфері.

Україна, на жаль, із запізненням вступає в постіндустріальну стадію. У ході модернізації техніко-технологічної і соціальної структур українського суспільства відбувається згортання багатьох виробництв і галузей, а це призводить до вивільнення тих груп зайнятого населення, чий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки застарів, зумовлює зростання загального і струк-

турного безробіття, зниження рівня охоплених модернізацією верств і необхідність розроблення адекватних заходів щодо соціального захисту їх, які передбачають не лише виплату матеріальної допомоги, а й допомогу у перенавчанні, пошуку роботи і трудовій адаптації.

Нагальна необхідність здійснення модернізації потребує появи нових соціально-професійних груп, що беруть активну участь в модернізації і мають зацікавленість у цьому процесі як такому джерелі, що підтримує інтелектуальний рівень і рівень матеріального добробуту (підприємців, менеджерів, фахівців і робітників високої кваліфікації). Ідеться про активне формування середнього класу, складовими якого є висококваліфіковані та високомотивовані професіонали і який постає гарантом стабільності суспільства й агентом науково-технічного і соціального прогресу.

Найважливіші зміни полягають у тому, що реально здійснювані соціально-економічні, політичні перетворення породили нові соціальні механізми перерозподілу ресурсів і статусів, форми соціальної стратифікації [13]. З одного боку, відмова від скасування заборон на господарську ініціативу, зростання міст, структурна перебудова економіки, зміцнення ринкового укладу господарювання, а також низки інших аналогічної дії чинників сприяють посиленню відкритої соціальної мобільності, поширенню й укоріненню ліберально-демократичних цінностей у суспільстві; а з другого, – вплив інтересів груп з низьким прибутком, у тому числі людей фізичної праці, частини управлінського апарату, пенсіонерів та ін., посилює вимоги соціальної справедливості й рівності, зміцнення порядку і посилення державного патерналізму.

Демонтаж старої соціальної структури, її інститутів, класово-групової ієрархії і нормативно-ціннісної системи дістає своє емпіричне вираження у маргіналізації українського суспільства. Ринкова стихія призвела до збільшення кількості люмпенів (волоцюг, жебраків, бродяг, кримінальних елементів, наркоманів, алкоголіків та ін.). Анексія Росією Криму і військове протистояння на Донбасі призвели до появи 1,7 млн переміщених осіб усередині України і більш як 1,3 млн людей, котрі шукають прихисток в інших країнах [14, с. 184].

В цілому соціальна структура українського суспільства характеризується соціальною нестабільністю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця й ролі в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес «розмивання» традиційних груп населення, відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, прибутками, включення у владні структури, соціальної самоідентифікації. Зміст соціально-політичних відносин став значною мірою залежати і від наявності економічних класів, які різняться за ступенем прибутків людей, що належать до них. Використовую-

чи методи західних учених, деякі дослідники вважають, що в нашому суспільстві сьогодні до вищого класу можна віднести 1–3% загальної чисельності населення, середнього – 5–7%, нижчого – 90% і навіть більше. За даними моніторингового проекту «Європейське соціологічне дослідження» (2005 р.) в Україні до класу буржуазії можна віднести 1,5% населення, до дрібної буржуазії – 0,8%, до менеджерів – 12,8%, до робітничого класу – 84,9% [15, с. 67].

Сьогодні в Україні поширене й таке явище, як соціальне відторгнення – процес, за якого окремі групи населення або окремі люди внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті. Автори дослідження «Україна: на шляху до соціального залучення. Регіональна доповідь із людського розвитку 2011 року» з-поміж форм і проявів соціального відторгнення в Україні виділяють такі:

- економічні – низькі доходи, обмежені можливості зайнятості, незадовільні житлові умови та обмежена доступність до засобів комунікації;
- культурно-освітні – недоступність освітніх і культурних послуг;
- соціальні – недоступність системи соціального захисту, недоступність медичної допомоги, обмеженість соціальних зв'язків;
- політичні – неможливість реалізації політичних прав і свобод [16].

Значна частина українців відчуває відчуження від суспільних процесів, свою соціальну незатребуваність. Очевидно, що головною формою соціального відторгнення, котра детермінує інші його форми, є економічна, особливо низькі доходи населення порівняно з доходами громадян країн-сусідів. Якщо у 70–80-ті рр. ХХ ст. не було значної різниці рівнів життя українців порівняно з громадянами, наприклад, Польщі або Румунії чи Литви, то сьогодні ця різниця є суттєвою. Очікування й надії українців на радикальне поліпшення їхнього життя після економічного колапсу СРСР не виправдалися. Українці за європейськими критеріями живуть в дещо іншому вимірі. Так, у структурі витрат на одиницю виробленої продукції зарплата українського робітника сьогодні коливається від 8 до 9%, тоді як у країнах – членах ЄС цей показник дорівнює 40–45%. Для порівняння наведемо ще й такі дані: якщо в 2016 р. погодинна оплата праці в Україні становила 34 центи, то у Болгарії – 3,7 євро, в Румунії – 4,4, в Литві – 5,8, у Латвії – 6 євро. Вкрай низьким є в Україні і розмір мінімальної зарплати, яка від 1 січня 2017 р. становить 3200 грн, або трохи більше 100 євро, тоді як у затисненій у лещата «жорсткою економією» Греції цей показник дорівнює 683 євро [17, с. 91]. Бідність спонукає тисячі українців до трудової міграції, зменшуючи тим самим чисельність працездатного і кваліфікованого населення, знижуючи зростання ВВП і можливості підвищення і вирівнювання доходів жителів.

Тимчасова трудова міграція поступово трансформується в еміграцію з переселенням сімей і дітей до західних країн, поглиблюючи демографічну кризу.

Отже, якщо в країнах Заходу превалюючим є процес інтеграції соціальної структури (розмиваються відмінності щодо ролі в суспільній організації праці, змінюється соціальний і професійно-кваліфікаційний рівень працівників, відбувається зміцнення становища середніх верств), то в Україні поряд із процесами інтеграції, що виникають об'єктивно під впливом суспільного поділу праці, науково-технологічного прогресу, спостерігається поглиблення диференціації і навіть поляризації соціальних груп, вимивання середніх прошарків, посилення соціальної напруженості в соціально-класовому, соціально-етнічному і в соціально-демографічному вимірах. Створення «ефективного власника» та «ефективної економіки», як у США, і «соціально зорієнтованої економіки» та «соціальної держави», як у Європі, не відбулося. У соціальній структурі сучасного українського суспільства більше ознак структури конфліктологічного типу, аніж функціонального. Стереотип «локалізму» породжує фрагментарність масової свідомості, яка формує український соціум не як суспільство, а як «соціум страт» [18].

Нині потрібні нові кроки у пошуку критеріїв соціокультурного вивчення нестабільних і пограничних (межових) соціальних станів, дослідженні різних страт, готових змінюватися і не здатних до перемін, що підтримують реформи й активно блокують їх, вписуються у *mainstream* світової культури і приречених випадати з неї [19, с. 151–154].

Із структуризацією українського суспільства органічно пов'язана самоідентифікація, самоусвідомлення людей як членів тієї чи іншої спільноти, групи, одержання можливостей та набуття навичок виражати властиві їм специфічні інтереси на загальнонаціональному рівні, спрямовувати вимоги щодо задоволення своїх потреб у легальні, правові русла. На перший план висувуються проблема майнової і соціальної нерівності як чинника соціальної напруженості й конфліктогенних ситуацій у суспільстві. Одним із основних індикаторів у цій сфері є співвідношення доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян. Гранично критичне значення названого індикатора у світовій практиці дорівнює 10 : 1. Перевищення цього показника створює загрозу небезпечних соціально-політичних та економічних наслідків, що призводить до антагонізації соціальної структури. В Україні, за даними вітчизняного науковця Е. Лібанової, розрив між людьми, які отримують мінімальні зарплати, а це 50% населення, і тими, хто входить до першого відсотка багатого населення в Україні, існує в 45 разів, а в Києві – в 95 разів [20, с. 5]. Зазначимо, що існує критична межа майнової диференціації, переступивши яку, суспільство входить у зону ризику соціальної нестабільності.

Досвід свідчить, що пом'якшення соціальної напруги в Україні (як і в інших країнах з перехідною соціальною структурою) пов'язано, як правило, з посиленням соціальної спрямованості діяльності уряду (особливо щодо найменш захищених і найбільш уразливих верств населення), боротьбою з корупцією, привілеями держбюрократії і злочинністю, розширенням можливостей професійної перепідготовки громадян і низкою інших заходів.

Важливу роль у стабілізації соціальних процесів і формуванні громадянського суспільства покликаний відіграти середній клас. Як засвідчують розрахунки, соціальні групи, що потенційно претендують на входження до середнього класу, цілком можуть скласти до половини населення України, перетворитися у перспективі у наймогутніший компонент суспільства. Але для того, щоб ці сподівання збулися, треба максимально врахувати низку умов та чинників, а саме:

- глибину соціально-економічних процесів, пов'язаних з розвитком продуктивних сил;
- зміни в організації та функціонуванні виробництва, господарських укладів;
- соціально-політичні процеси, у тому числі діяльність державних та суспільних інститутів, як взаємодоповнюючі механізми збалансування, узгодження інтересів різних соціальних груп та верств;
- традиції, системи ціннісних орієнтацій, групових та індивідуальних установок;
- готовність різних прошарків населення до сприйняття змін та діяльності за нових умов.

Зараз у провідних економіках світу усе активніше виявляє себе креативний клас. Так, за даними Л. Клебанової, в креативній економіці США сьогодні зайнято майже 36% працюючого населення, у Великій Британії – 3 мільйони осіб, які виробляють продукції на 100 мільярдів фунтів стерлінгів. В Україні із 17 мільйонів працюючого населення в «креативці» близько півмільйона людей, які виробляють продукції на 4 мільярди доларів на рік, із яких 3 мільярди – це в основному ІТ і аутсорсинг. Причому в найбільших містах України креативна економіка вже сьогодні розвивається такими ж темпами, як у США та Європі, та зростає на 10% щорічно [21, с. 10].

Хоча ще й покладаються великі надії на малий і середній бізнес як на своєрідне підґрунтя створення середнього класу, однак на Заході уже досить упевнено звучать і навіть реалізуються прогнози про майбутній суспільний устрій. «Ні в Україні, ні у світі вже немає ніякого середнього класу, – упевнений директор українсько-ізраїльського Інституту стратегічних досліджень імені Голди Мейер О. Фельдман. – Це застаріле та глибоко архаїчне поняття,

з яким треба прощатися» [21, с. 10]. Саме креативний клас, на його думку, стане основою державного економічного устрою. «Тому середній клас – це тема вчорашнього дня, – стверджує футуролог. – А сьогодні потрібно говорити про креативний клас. ... суспільство, в якого є майбутнє, буде поділятися на креативний клас, сервісний клас і на клас безуспішних. Причому в майбутньому саме середній клас складе основу останнього» [21, с. 10]. Роботизація, дигітизація, віртуальні технології, нові розваги, на його думку, залишать без роботи величезну кількість людей, які сьогодні думають, що їхня кар'єра, їхнє становище непорушні.

Чи можна констатувати, що креативний процес в Україні вже якоюсь мірою почався? Співзасновник платформи «Нова Країна» А. Длігач прогнозує: «Якщо в Україні нарешті з'явиться державна політика в галузі креативної економіки, то тут же вона (ця економіка) і закінчиться». Він вважає, що рівень креативності в українській економіці невисокий. «У тому, що умовно називається середнім класом, рівень креативності істотно вищий», – зазначає він і додає: «Але під креативністю там ми маємо на увазі хитрість і вміння обійти цю державу або одне одного». Тому говорити про розвиток креативного класу в Україні дещо передчасно [21, с. 10].

Дослідниками для характеристики соціальної структури пострадянських суспільств використовується поняття «базова верства» [22, с. 479–480; 23, с. 22–24]. Термін «базова» видається слушним, адже ця верства насправді становить соціальну базу суспільства, до неї належать дві третини зайнятих в економіці та понад половину населення країни. Це звичайні фахівці масових професій (інженери, вчителі, лікарі та ін.), службовці без спеціальності, промислові робітники, селяни, фермери, представники масових професій сфери обслуговування. Моральне застарівання цінностей здобутої освіти породжує економічну та громадянську інертність й ускладнює просування її володарів у середній клас суспільства – найбільш сприятливий до інноваційних змін в економічній і соціальних сферах. Тому у своїй масі базова верства не здатна повноцінно виконувати функцію агента науково-технологічного і соціального прогресу в суспільстві і не може претендувати на статус середнього класу в його західному розумінні [23].

Становлення майбутнього потужного середнього класу в Україні неможливе без посилення ролі держави в політиці інвестування в матеріальні й нематеріальні ресурси суспільства, підвищення реальної заробітної плати як передумови висхідної мобільності, без успішного проведення ринкових реформ, державної підтримки середнього і малого бізнесу, правового захисту приватної власності, виваженої і довгострокової податкової та кредитної політики. Розширення прошарку середнього класу потребує удосконалення механізму залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку й створен-

ня умов для повернення «вивезених» капіталів, тому що без додаткових інвестиційних ресурсів неможливе здійснення структурної перебудови сучасної економіки та її модернізації шляхом підвищення життєвого рівня населення і розширення на цій основі прошарку середнього класу [9; 10].

Отже, соціальну структуру сучасного українського суспільства не можна розглядати як стабільне стійке явище, оскільки дистанція між належним і суцільним надзвичайно велика, а середній клас сьогодні далекий від того, щоб виконувати місію його скрепи. Причини такої специфіки розпочинаються з особливостей українського ринку, у невідповідності набутих представниками середнього класу і близьких до його верст набутих спеціальностей з характером їхньої роботи. Не за спеціальністю сьогодні працюють понад третини представників середнього класу. Звідси «дисфункціональність» утворення середнього класу і низька ефективність його праці. Наслідком цього є: низька заробітна плата і потреба у додатковому заробітку; низький творчий момент у праці і потреба реалізувати свій творчий потенціал на другому робочому місці; слабо виражена автономія праці (професійна автономія – самоврядування, самостійність у широкому розумінні); постійна небезпека бути звільненим; ці люди, як правило, працюють в умовах нестійкої зайнятості, перебувають у тіньовому, «не легітимізованому» секторі ринку праці.

Слабка здатність влади проводити структурні реформи породжує розмивання середнього класу і перетікання його представників у суміжний прошарок – прекаріат (поняття, етимологічно пов'язане з двома англійськими словами «*precarious*» – нестабільний і «*proletariat*» – пролетаріат). Д. Коупденд у праці «Покоління Ікс» назвав цю страту «космічною біднотою», яка подорожує континентами і країнами у пошуках нових вражень і перебивається випадковими заробітками [24]. На думку британського вченого Гая Стендінга, прекаріат – це люди з «урізаним статусом» [25]. Деякі вчені вважають, що це до якоїсь міри «бунт» проти способу життя і цінностей середнього класу, який у розвинених країнах становить більшість населення. Цей бунт, на їх думку, подібний до бунту хіпі 70-х рр. XX ст. Описуючи деякі риси прекаріату, одні дослідники характеризують прекаріат як «небезпечний клас», а другі – як «болото» [26, с. 5–15].

Звичайно, капіталу вигідно мати значні сектори робочої сили з нестабільною зайнятістю, і він робить багато, щоб прекарізувати середні прошарки. А з другого боку, перехід у прекаріат – це бажання самих людей, які не хочуть мати справу з капіталом і владою. Можна стверджувати, що прекарізація – це спосіб людини, яка має певний склад психіки, захистити себе від інтенсивного темпу життя, інтенсивності роботи і зростання стрімкості змін. Цим людям потрібен більш високий рівень свободи, і завдяки прекарізації вони

його отримують. Але це свобода без відповідальності. Це своєрідний протест проти соціальної активності як такої, втеча від міста і держави, спроба повернутися в додержавну стихію.

Вітчизняний прекаріат, який народжується на межі між середнім класом і «незрозуміло чим» (інтелігентським люмпеном?), швидко зростає. Він в основному зайнятий у нелегітимізованому секторі ринку праці, перебуває в тіні. Ці люди не прагнуть кар'єрного зростання, не хочуть якомога більше заробляти, підпорядковуватися жорсткій дисципліні та жити в умовах напруженості й відповідальності. Вони існують за рахунок випадкових заробітків, фінансової допомоги родичів, знайомих, банківських кредитів, які отримують за вкладену власність тощо, рідко ідентифікують себе зі стабільним сімейним способом життя. Як правило, вони хочуть підвищувати рівень споживання, не прагнучи до підвищення свого рівня освіти, кваліфікації, різко знизивши рівень своїх запитів на соціальний захист. Мета цих людей – мати багато вільного часу, щоб відчути свою індивідуальність, при цьому не вельми витрачаючи себе на зусилля щодо виживання. Рівень добробуту прекаріата коливається від «нової буржуазії» до «бідних» [26, с. 5–15].

Сьогодні в соціальній структурі українського суспільства з'явилась і така соціоментальна група, як кидалти (від англ. слів *kids* – діти і *adults* – дорослі). Це люди, які отримали середню і вищу освіту, досягли 30–40 років, але не бажають дорослішати. Вони ніде не працюють, живуть з батьками і, як правило, за їх рахунок. Причинами такого становища є, по-перше, те, що владу і держапарат цікавлять лише професійно-службові здібності представників середнього класу, тобто їх класифікація і старанність, і не цікавлять особистісні характеристики. Творчий потенціал середнього класу, необхідний для реальної соціально-політичної і технологічної модернізації, не затребувані й обмежуються. По-друге, представникам середнього класу нав'язується корупційно-тіньовий союз з бюрократією і виховується потреба у правовому нігілізмі [27]. По-третє, у відносинах української держави і вітчизняного бізнесу перша постає інструментом у руках останнього, який претендує на роль самостійного суб'єкта політичного життя.

Слід зазначити, що і клас підприємців, який виник останнім часом в Україні, має поки що мало спільних рис з класом підприємців сучасного Заходу. Йому значною мірою притаманні такі риси, як: непродуктивний, торговихварський характер економічного життя; ставка на спекулятивний надприбуток, максимізацію прибутку не за рахунок прискорення обороту капіталу, а за рахунок максимальної ціни. Це зумовлює неконкурентний тип поведінки і прагнення до торгової монополії через змову або позаекономічний примус щодо конкурента; залежність економіки від корумпованої влади, що породжує

феномен «бюрократичної буржуазії», добре відомий у країнах третього світу; відсутність ділової етики, а також ерозія культури і моралі взагалі.

Втім, пострадянське українське суспільство, незважаючи на промислову модернізацію радянських часів, не пройшло важливий етап суспільної модернізації. Впровадження ринкових інститутів наразилося на пастки горезвісної «колії залежності», коли латентні традиційні інститути органічно «вплелися» у сформовану пострадянську олігархічну систему. Олігархічна система взаємовідносин влади і капіталу сприяла тому, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства змогла претендувати лише нечисленна верства великих приватних власників. З другого боку, домінування в економіці та вагомий вплив на політичну сферу зробили в очах суспільства цю верству відповідальною за подальший розвиток України [6, с. 68–71]. За допомогою пільг, субсидій, олігархічних ЗМІ тощо олігархи маніпулюють натовпом (охлосом), а натовп стабільно обирає їх в органи влади. Натомість до середнього класу належать українці, які завдяки власній праці є матеріально і ментально самодостатніми. Самодостатніми настільки, що можуть дозволити собі займатися такою діяльністю, яка їм подобається, – всупереч бажанню олігархату. Зазначимо, що саме ці вільні люди сформували рух волонтерів та військових добровольців.

Технологія первинного накопичення капіталу в Україні не останньою чергою була задана схильністю українського суспільства до «ізоляціоністських» стереотипів, а саме неприйняття громадською думкою грошової форми приватизації та залучення іноземного капіталу. Це стало однією з причин того, що масштабна приватизація сформувала великий національний капітал. Незважаючи на переважання антиринкових і патерналістських стереотипів, дезінтегрованість та суспільну недовіру, неготовність населення до особистої відповідальності та ініціативи спричинилися до утвердження рентозорієнтованого суспільства, коли економічна активність зумовлюється радше логікою неодмінного входження в систему розподілу доходів від експлуатації ресурсів, ніж цілями отримання зиску від ефективності на ринку праці [6, с. 71].

Хоча демократизація й плюралізація політичного життя дещо знизила вплив великих власників на владу, однак відсутність колективних форм участі у політичному житті залишає олігархатові змогу впливати на політичні інститути шляхом фінансування популістських проєктів. Лише успішна інтеграція України до європейських інститутів стимулюватиме можливий поступовий відхід від олігархічної моделі економіки, оскільки цей вектор інтеграції передбачає лібералізацію економіки та зростання впливу середнього та малого бізнесу [6, с. 71]. Впровадження корпоративного управління

обмежить суб'єктність олігархів до статусу акціонерів-рантьє. Головним їхнім завданням буде збереження та передання у спадок активів через їх легітимацію.

Становлення ринкової економіки потребує формування відповідної трудової етики. На жаль, менталітет значної частини українців зберіг риси традиційного суспільства. За відсутності приватної власності на попередніх етапах розвитку українці не могли засвоїти повсюдно поширену в західних суспільствах етику особистої заповзятливості й ощадливості, індивідуальної відповідальності. Населення масово ще має патерналістські настанови, виявляє неготовність до інноваційної підприємницької діяльності. Щоби наймані працівники були у змозі відтворювати нові соціальні верстви, перетворилися на ефективних власників своєї робочої сили, необхідна трансформація зовнішніх умов, що впливають на становище працівників у суспільстві, та зміна внутрішніх умов – подолання патерналістських стереотипів, формування спрямованості на постійне підвищення професійної освіти, соціальної відповідальності за свою життєдіяльність.

Висновки. Соціальна структура сучасного українського суспільства зазнала помітних змін порівняно з радянським періодом, формуються її нові контури. Виникла велика кількість нових соціальних груп, верств і прошарків, у тому числі й маргінальних, з невизначеним чи суперечливим статусом. Межі між групами і стратами стають прозорішими. Стратифікація суспільства втрачає стабільність й однозначність. Нині в українському суспільстві актуалізується проблема формування чисельного та впливового середнього класу як соціальної бази демократії і запоруки його стабільності. Саме середній клас нині творить постіндустріальну Україну та європейські цінності в ній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макеєв С., Симончук О. Класова структура сучасного суспільства. Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 110–134.
2. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2012. 119 с.
3. Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2014. № 1 (5). С. 68–74.
4. Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 2. С. 52–59.
5. Симончук О. Картографування класів: традиції та новації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 4. С. 56–84.

6. Рахманов О. Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. №3. С. 60–73.
7. Шульга О. Структура і боротьба символічних універсамів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. №3. С. 123–128.
8. Час класової мобілізації? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. №3. С. 186–204.
9. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів: аналіз доп. Центру Разумкова. *Нац. безпека і оборона*. 2014. №1–2 (144–145). С. 3–78.
10. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Бібліотека Центру Разумкова, 2014. 64 с.
11. Соціологія: підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2010. 224 с.
12. Мационис Дж. Социология. 9-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 752 с.
13. Требін М. П. Реалії демократичного транзиту України. *Укр. соціум*. 2011. №3(38). С. 169–182.
14. Молодикова І., Мнацакян Р. 25 років по тому: між радянським минулим і неясним євразійським та європейським майбутнім. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. №3. С. 183–194.
15. Українське суспільство в європейському просторі / під ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАНУ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2007. 347 с.
16. Україна: на шляху до соціального залучення. Регіональна доповідь із людського розвитку 2011 року. URL: <http://www/versil.com.ua/news/238030/>.
17. Ковальчук Т. Т. Бідність працюючого населення – драматична реальність українського сьогодення. *Економіка України*. 2016. №5. С. 90–97.
18. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. Киев: Ин-т социологии НАН Украины. 2014. 338 с.
19. Голенкова З. Т., Давыдова А. П. Социология сегодня: методологический тупик или новый ренессанс? *Философ. науки*. 2010. №5. С. 151–154.
20. Капсамун І. У чому суть нинішніх протестів? *День*. 2017. 19 жовтня. С. 5.
21. Княжанський В. «Креативники» vs середній клас. За ким майбутнє у світі й Україні? *День*. 2017. 1–2 вересня. С. 10.
22. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. Москва: Дело, 2002. 568 с.
23. Соколова Г. Базова верства білоруського суспільства як можлива альтернатива середньому класу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. №2. С. 20–35.
24. Коупленд Д. Поколение Икс. Москва: АСТ, 2009. 368 с.
25. Standing G. The precariat: the new dangerous class. London: Bloomsbury Academic, 2011. ix, 198 p.
26. Голенкова З. Т., Голиусова Ю. В. Новые социальные группы в современных стратификационных системах глобального общества. *Социолог. наука и социал. практика*. 2013. №3. С. 5–15.

27. Требін М. П. Правовий нігілізм як українська реальність. *Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба*, 16–17 квітня 2008 року: матеріали конф. Харків: ХУ ПС, 2008. С. 249–250.

REFERENCES

1. Makeiev, S., Symonchuk, O. (2014). Klasova struktura suchasnoho suspilstva. Vektory zmin ukraïnskoho suspilstva / za red. V. Vorony, M. Shulhy. Kyiv: In-t sotsiologii NAN Ukrainy. 110–134 [in Ukrainian].
2. Holovakha, Ye., Horbachyk, A. (2012). Tendentsii sotsialnykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezultatamy «Ievropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia» 2005–2007–2009–2011. Kyiv: In-t sotsiologii NANU [in Ukrainian].
3. Kutsenko, O. (2014). Sotsialni klasy: sotsiologichni interpretatsii ta pidkhody do vyvchennia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 1, 68–74 [in Ukrainian].
4. Domaranska, A. (2015). Sotsiokulturnyi vymir sotsialnoi stratyfikatsii ukraïnskoho suspilstva. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2, 52–59 [in Ukrainian].
5. Symonchuk, O. (2010). Kartohrafuvannia klasiv: tradytsii ta novatsii. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 4, 56–84 [in Ukrainian].
6. Rakhmanov, O. (2017). Sotsialne pidgruntia oliharkhichnoi systemy v Ukraini. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 60–73 [in Ukrainian].
7. Shulha, O. (2014). Struktura i borotba symvolichnykh universamiv. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 123–128 [in Ukrainian].
8. Chas klasovoi mobilizatsii? (2012). *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 186–204 [in Ukrainian].
9. Serednii klas v Ukraini: zhyttievai tsinnosti, hotovnist do asotsiatsii i prosvannia demokratychnykh norm i standartiv: anal. dop. Tsentru Razumkova (2014). *Natsionalna bezpeka i oborona*, 1–2, 3–78 [in Ukrainian].
10. Serednii klas v Ukraini: kryterii identyfikatsii. Pozytsii ekspertiv, uivlennia i samovyznachennia hromadian (2014). Kyiv: Biblioteka Tsentru Razumkova [in Ukrainian].
11. Sotsiologhiia: pidruchnyk (2010) / M. P. Trebin, V. D. Vodnik, H. P. Klimova ta in.; za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
12. Masionis, Dzh. (2004). Sotsiologiya. 9-e izd. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
13. Trebin, M. P. (2011). Realii demokratychnoho tranzytu Ukrainy. *Ukrainskyi sotsium*, 3, 169–182 [in Ukrainian].
14. Molodykova, I., Mnatsakian, R. (2017). 25 rokiv po tomu: mizh radianskym mynulym i neiasnym yevraziiskym ta yevropeiskym maibutnim. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 183–194 [in Ukrainian].
15. Ukrainske suspilstvo v yevropeiskomu prostori (2007) / Pid red. Ye. Holovakhy, S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologii NANU; Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
16. Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho zaluchennia. Rehionalna dopovid iz liudskoho rozvytku 2011 roku. URL: <http://www.versil.com.ua/news/238030/> [in Ukrainian].

17. Kovalchuk, T. T. (2016). Bidnist pratsiuiuchoho naselennia – dramatychna realnist ukrainskoho sohodennia. *Ekonomika Ukrainy*, 5, 90–97 [in Ukrainian].
18. Obschestvo bez doveriya (2014) / pod. red. E. Golovahi, N. Kostenko, S. Makeeva. Kiev: In-t sotsiologii NAN Ukraini [in Russian].
19. Golenkova, Z. T., Davyidova, A. P. (2010). Sotsiologiya segodnya: metodologicheskii tupik ili novyi renesans? *Filosofskie nauki*, 5, 151–154 [in Russian].
20. Kapsamun, I. (2017). U chomu sut nynishnikh protestiv? *Den*, 19 zhovtnya, 5 [in Ukrainian].
21. Kniazhanskyi, V. (2017). «Kreatyvnyky» vs serednii klas. Za kym maibutnie u sviti y Ukraini? *Den*, 1–2 veresnia, 10 [in Ukrainian].
22. Zaslavskaya, T. I. (2002). Sotsietalnaya transformatsiya rossiyskogo obschestva: dyatelnostno-strukturnaya kontseptsiya. Moskva: Delo [in Russian].
23. Sokolova, H. (2013). Bazova verstva biloruskoho suspilstva yak mozhlyva alternatyva serednomu klasu. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2, 20–35 [in Ukrainian].
24. Kouplend, D. (2009). Pokolenie Iks. Moskva: AST [in Russian].
25. Standing, G. (2011). The precariat: the new dangerous class. London: Bloomsbury Academic.
26. Golenkova, Z. T., Goliusova, Yu.V. (2013). Novyie sotsialnyie gruppyi v sovremennykh stratifikatsionnykh sistemakh globalnogo obschestva. *Sotsiologicheskaya nauka i sotsialnaya praktika*, 3, 5–15 [in Russian].
27. Trebin, M. P. (2008). Pravovyi nihilizm yak ukrainska realnist. *Chetverta naukova konferentsiia Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba, 16–17 kvitnia 2008 roku: Materialy konferentsii*. Kharkiv: KhU PS, 249–250 [in Ukrainian].

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Козловец Н. А.

В статье исследованы контуры новой социальной структуры современного украинского общества, охарактеризована специфика социально-стратификационных процессов в западных развитых странах и в современной Украине. Указывая на зависимость становления и развития социальной структуры общества от радикальных общественных преобразований во всех сферах общественной жизни, прежде всего в экономической, автор утверждает, что социальное расслоение украинского общества приобретает критической точки. Рассмотрены понятие среднего класса, его основные характеристики и факторы, влияющие на его становление. Обоснована необходимость формирования в украинском обществе массового и влиятельного среднего класса как социальной базы демократии и предпосылки его стабильности.

Ключевые слова: *социальная структура общества, социальная стратификация, средний класс, креативный класс, прекариат, базовый слой, олигархи, олигархическая система, трансформация.*

THE SOCIAL STRUCTURE OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONTEXT OF POST-SOCIALIST TRANSFORMATIONS

Kozlovets M. A.

The article studies the specificity of social stratification processes in Western developed countries and modern Ukrainian society. Market transformations, changes in social priorities, the abandonment of full employment and equalization in the distribution made significant changes in the social structure of society, in the composition and nature of relations between its main strata. Today, along with the previous sources of structuring, new mechanisms are created due to the introduction of private property, the capitalization of state-owned relations, urbanization, the restructuring of communications, the growth of national consciousness, and others. This all led to the emergence of entrepreneurial groups, farmers, large, medium and small owners, highly skilled managers, the diversification of ethno-cultural groups and lifestyles that are not confined to traditional classroom characteristics.

The urgent need for modernization requires the emergence of new socio-professional groups that are actively involved in modernization and have an interest in this process as a source of intellectual and financial well-being (entrepreneurs, managers, professionals and highly skilled workers). It is about the active formation of the middle class, the components of which are highly skilled and highly motivated professionals, and which presents the guarantee of the stability of society and the agent of scientific, technical and social progress. It is noted that during the modernization of the technical-technological and social structures of Ukrainian society a collapse of many industries and industries is observed, which leads to the release of those groups of the employed population, whose level of vocational training is outdated, leads to an increase in general and structural unemployment, a decrease in the level covered by modernization layers and the need to develop adequate measures for social protection of those who provide not only the payment of material assistance, but also assistance in retraining, job search and labor adaptation.

Pointing out the dependence of the formation and development of the social structure of society on radical social transformations in all spheres of social life, first of all in the economic, the author declares that the social division of Ukrainian society is becoming critical. The public dissatisfaction with the existence of the oligarchs highlights the need to introduce institutional safeguards for the influence of big business on the political sphere. Today, the problem of preventing its development on the path of formation of a bipolar closed society and the transition to an open society with a mass and influential middle class, which is considered as a social base of democracy and a pledge of stabil-

ity, is being topical in Ukrainian society. The main task of social policy should be economic, legal and informational assistance to the development of various forms of social and innovation activities of different sectors of society in the field of technical, technological and social progress.

Keywords: social structure of society, social stratification, middle class, creative class, precary, base layer, oligarchs, oligarchic system, transformation.

